

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ ӘЛЕМІ

Байзақов Жандос Абдазимович,
Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Өзбек тіл білімі кафедрасы оқытушысы (PhD).
zandosbajzakov906@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272118>

Аннотация: Ұлы Абай, қазақ поэзиясын мазмұн жағынан да, өлең құрылысы, түрі жағынан да айрықша байытып, серпінді әуенмен тым биікке көтерген кемеңгер ақын дәрежесіне көтерілді.

Кілтті сөздер: поэзия, тоникалық, силлабикалық, метрикалық, өлең жүйелері, өлең құрылыстары.

Annotation: The Great Abai has risen to the level of a diagram, which grew up to the game of content, enriching both content and poetry, and getting too high with dynamic music.

Key words: poetry, tonic, syllabical, metric, poem systems, poems.

Қазақ поэзиясына не бәрі 10 жасында кіріп келген Абай, қазақ әдебиетінің даму тарихында ерекше орын иелейтін, шын мәніндегі кең тынысты, кемеңгер ақын дәрежесіне көтерілген ұлы тұлға. Өйткені, ұлы ақын қазақ поэзиясын тақырыптық жағынан байытып кең өріс алдырумен бірге, қазақ өлең құрылыстарын түрлендіре, құлпырта түсуде де ерен еңбек сіңірген, ешкімді қайталамайтын, бірден бір – ірі дарын иесі.

Кезінде, әлемде екінші Аристотель атанған, тұғыры биік тұлға, ғұлама ғалым Әл - Фараби, ақындық жайлы ой толғай келіп, ақындарды үш топқа бөліп назар аударған болатын. Бірінші топтағыларға - табиғи талант иелерін жатқызса, екінші топқа - еліктеуші ақындарды жатқызады. Ал үшінші топқа, әдебиетті теориялық тұрғыдан әбден танып, толық меңгерген соң ғана өлең жазған ақындарды тілге алады.

Жалпы әлем поэзиясында “тоникалық”, “силлабикалық”, “метрикалық”, “силабо-тоникалық” деген өлең жүйелері, өлең құрылыстары бар. Соның ішінде, қазақ халқының өлең жүйесі негізінен – “силлабикалық” өлең құрылысына жатады. “Силлабикалық” өлең құрылысының, бірден-бір өлшеуіші – буын. Өйткені, “силлабикалық” өлең жүйесінде, әр тармақтағы бір шумақ өлең жолдарының, қашанда буын сандарының біркелкі болып келуімен өлшенеді.

Егер қазақ өлең жүйелерінің даму тарихындағы, өлең өлшемдері жайлы ой толғар болсақ, онда Абайға дейін қазақ поэзиясында үш-ақ түрлі өлең өлшемі

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

өмірге келгендігін анық аңғару мүмкіндігіне ие боламыз, Мәселен: оның біріншісі, 7 – 8 буынды жыр үлгісінде жазылған өлеңдер болса, екіншісі 11 буынды қара өлең үлгісімен жазылған өлеңдер болатын. Ал үшіншісі ретінде, 7 – 8 буынды жыр үлгісі мен 11 буынды қара өлең үлгісі аралас келетін хисса-дастандарды атауға болады.

Міне мұның бәрін, поэзия пайғамбары болған ұлы Абай Құнанбаев, түгелдей бұзып-жарып қазақ өлең түрлеріне, 15 тен астам өлең жүйелерін, өлең құрылыстарын ендіріп, өлең түрлерін кең өріс алдырды да, өзінің шын мәніндегі кең тынысты кемеңгер ақын екендігін жан-жақты таныта түсті.[1]

Сондықтан да, С. Мұқанов, ұлы ақынның өлең құрылыстары жайлы ой толғай келіп: ”Абай қазақтың өлең мәдениетіне 11 түрлі өлең техникасын қосты, алып келді” – десе, профессор Е. Исмаилов: “... Абайда 16 түрлі жаңа өлең құрылысы бар” – деген ойды алға тартады. Есағанның бұл ойын, бүгінгі таңдағы Абайтанушы, профессор М. Мырзахметов та қолдап қуаттайды.[3]

Қалай дегенде де ұлы Абай, қазақ поэзиясын мазмұн жағынан да, өлең құрылысы, түрі жағынан да айрықша байытып, серпінді әуенмен тым биікке көтерген кемеңгер ақын дәрежесіне көтерілді. Сөйтіп ол, қазақ поэзиясының жарқын жұлдызына, ірі тұлғасына айналды да, шын мәніндегі тарлан талант иесі бола алды.

Шынында да қоғамның өзгеруі, барған сайын ой-сананың жетіле түсуі, әлеуметтің өмірдің кең өріс ала дамуы, әрқашан да жаңа мазмұн әкелсе, ол әрине өзіне жаңа түрді де қажет ететіндігі айдай анық. Сондықтан да ұлы Абай, өз өлеңдерін алғаш рет, Шығыс шайырларына еліктей отырып, Шығыс поэзиясында кең орын иелеген “ғаруз” өлең өлшемі негізінде, не бәрі 10 жасында “Иузи – рәушан, көзі - гуаһар” атты өлеңін жазу мүмкіндігіне ие болды. Бұл – қазақ поэзиясында бұрын-сонды болмаған ірі жаңалық десек болады.

Оның үстіне ұлы Абай, қазақ поэзиясына алғаш рет 6 және 8 буынды өлең түрін де алып келумен бірге, аралас буынды өлеңдер де жазып, өзінің нағыз ақындық арынын жан-жақты таныта түсті. Бұл орайда кемеңгер ақынның “Сегіз аяқ”, “Сен мені не етесің?” “Кейде есер көңіл құрғырың...” деген сияқты т.б. өлеңдерін атай аламыз.

Сөйтіп Абай, қазақ әдебиетінің даму тарихында, қазақ жазба әдебиетінің негізін салумен бірге, онда сыншыл реализмнің де негізін қалаған, бірден-бір жаңашыл, нағыз релист ақын ретінде, өзін күллі әлем жұртшылығына, өз оқырмандарына жан-жақты таныта түсті.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Сондықтан да ұлы Абайды дала данышпаны десек, ол артық айтқандық емес. Бұл - бірден-бір бұлтартпас шындық. Себебі Абай, XIX ғасырдың екінші жартысында, өзі өмір сүрген ортадағы қазақ халқының өмірін, би-болыстардың тірлік-тыныстарын, іс-әрекеттерін, күрес-тартыстарын, жер дауы, жесір дауы, зорлық-зомбылықты жеріне жеткізе, қаз-қалпында жырлаған, қазақ поэзиясының бірден – бір тұғыры биік тұлғасы дәрежесіне көтерілген, шыншыл да сыршыл ақын болды.

Ал Абайдың, қазақ поэзиясының жарық жұлдызы ретінде танылып, биікке көтеріліп, ұлы ақын боп жетілуінде, үш мектептің қайнар көзінен, нәрлі бұлағынан сусындағандығы туралы, Қазақстанда, тұңғыш рет Абайтану ғылымының негізін қалаған, академик М. Әуезов ашық тілге алып өткен болатын. Ол да болса, туған халқының ауыз әдебиеті үлгілері мен бірге, өзіне дейінгі және өзімен тұстас ақындар шығармаларынан нәр алған болса, екіншілен Шығыс әдебиетінің бал бұлақтарынан, үшіншісі - орыс және Батыс Еуропа әдебиет үлгілерінен сусындағандығын атап өткенді.[2]

Ерекше айта кетерлік бір жайт, 74 жыл жасап, келмеске кеткен кеңестік дәуірде, қылышынан қаны тамған тоталитарлық қоғамда, кейбір ғалымдар: “Абайға орыс әдебиетінің ықпалы аса зор болды” – деп, жиі-жиі тілге алып келген де болатын. Бірақ, шынтуайтына келгенде Абайдың рухани нәр алған мектебінің бірі ғана емес, бірегейінің бірі - Шығыс ақындарында жатқандығын анық аңғару мүмкіндігіне ие боламыз.

Шығыс халықтары тарихында патшалығы мен байлығы асқан, аса құдіретті күшке ие бола алған - Сүлеймен, Жамшид пен Искандар сияқты ұлы тұлғалар мен пайғамбарлардың да, сұлулыққа тән беріп, оның алдында бас ие түсетіндігін, жап-жас балаң ақын Абай, тауып айтып, тамаша байлам жасайды. Олең жанға жайлы, жүрекке жылы тиюмен бірге, аса тым ықшам, өте орынды өрнектеле түскен.

Олең - бүкіл адамның жандүниесін балқып, бойға қуат, ойға нәр бере түсетіндігімен де аса құнды.

Сондай – ақ Абай, өзінің 1858 жылы 13 жасында жазған бір өлеңінде:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси,
Мәдәт бер шағири фәриад.

дейді.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Яғни Абай, Шығыстың ұлы тұлғалары болған - Фирдауси, Низами, Сағди Шерази, Хожа Хафиз, Әлішер Науаи сияқты жыр дүлдүлдерін өзіне ұлағатты ұстаз ретінде танып, оларға ақындық жолда «көмек қолын соз, күш - қуат, медет бер, жол-жоба көрсет» - деп, емірене тілге алумен бірге, оларды айрықша қадір-құрмет тұтқандығын да, өз өлең жолдарында анық аңғарта түседі.[5]

Шынында да, Араб, Иран мәдениетінің тарихын үйренуге ерекше көңіл бөле түскен Абай, тіптен Рашид ад-дин, Мұхаммед Хайдар Дулати, Әлішер Науаи, Бабыр, Абылғазы Баһадүр хан секілді кемеңгерлердің еңбектерімен де жақсы таныс болған. Нәтижеде, олардан үлгі-өнеге алу мүмкіндігіне ие болады.

Абай, XIX ғасырдың 80-жылдарының орта кезінен бастап, әбден толысқан, есейген шағында ақындық жолға түгелдей бет бұрады. Ал, бұған дейін оқта-теkte жазған кейбір өлеңдерін, өзінің замандасы болған Көкбай Жантайұлы атынан таратып отырады. Бірақ, 1885 жылдан бастап өлеңдерін өз атымен халық арасына тарата бастайды.

Ең қызығы Абай, өзінің көзі тірісінде бірде-бір өлеңін өз атмен жариялаған емес. Ақынның үш-төрт өлеңдері ғана жарық көреді. Ол да болса, өзінің замандасы болған Көкбай Жантайұлы мен Шәді төре Жангиров атынан, «Дала уәлаяты» және «Түркістан уәлаяты» газеттерінде, бір жөн өзгерістермен басылып шығады. Мәселен: ұлы ақынның «Жаз» атты өлеңі, алғаш рет 1890 жылы Омскі қаласында шығатын «Дала уәлаяты» газетінде Көкбай Жантайұлы атымен жарық көрсе, “Болыс болдым, мінекей” атты өлеңі де, дәл осы кісінің атынан басылып шығады.

Профессор М. Мырзахметов: “Абайдың өз шығармаларын жариялауға рұхсат етпей жүргенде, ақынның көзі тірісінде сонау қияндағы Қазанда басылған “Кнэз билан Зағифа” (1897 жылы басылған) қиссасында кездесетін “Сынағандағы аттың сыны” (“Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ”), “Бүркітші”, (“Қансонарда бүркітші шығады аңға”) деген атпен Абайдың атақты екі өлеңінің жариялануы назар аударлық құбылыс” (31) – деген ойды алға тартады.[4]

Міне сөйтіп ұлы ақын, өз өлеңдерін «қиыннан қиыстыра» отырып, өлеңнің мәні мен мағынасына, мазмұнына айрықша көңіл бөледі. Жадағай ой, жаңсақ пікірлерге, татымсыз жадағай сөздерге мүлдем жоламайды. Өлеңдерінде өмірдің шын сырын, терең шындығын асқан шеберлікпен сипаттайды.

Қорыта айтқанда Абай, шын мәніндегі шыншыл да сыршыл, кең тынысты, кемеңгер ақын ретінде, XIX – ғасырдың орта кезінен бастап ақындыққа түгелдей бет бұрады да, түрлі тақырыптарда аса тамаша поэтикалық

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

туындылар жаза бастайды. Олар да өзі жасаған дәуірдегі қазақ халқының өмірі, тірлік-тыныстары, тағдыр тауқыметтері, әппербақандықтары, ұсқынсыз іс-әрекеттері жан-жақты көрініс табады. Әсіресе, ақын өлеңдерінде бай-манаптардың, үстем тап иелерінің зорлық-зомбылықтары, зұлымдық іс-әрекеттері, бәрі-бәрі өзінің шынайы шешімдерін таба түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай энциклопедиясы. Алматы.1994 жыл. 376 б.
2. Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. “Әлем әдебиеті” баспасы. Алматы – 2013 жыл. 45 б.
3. Мырзахметов М. Абай және Шығыс. Алматы. 1994 жыл. 34 б
4. Мырзахметов М. Абай Құнанбайұлы. “Әдебиет әлемі” баспасы. Алматы – 2013 жыл. 377 б.
5. Сейданов Қ. Абай және Орта Азия әдебиеті.Ташкент. 2020 жыл . 253-264 б.